

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЗМУ СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ В ЕКОНОМІЦІ

Розглянуто теоретичні основи дослідження структурних зрушень в економіці через взаємодію їх об'єктів та суб'єктів. Основне протиріччя механізму структурних зрушень полягає у невідповідності структури виробництва структурі споживання. Часткове вирішення даного протиріччя здійснюється через перерозподіл ресурсів між галузями виробництва. Зроблено висновок, що для успішної структурної трансформації економіки суб'єкти господарювання повинні слідувати механізму структурних зрушень, а не протистояти йому.

Theoretical basics of the research of structural adjustments mechanism in an economy are studied thru interaction of its subjects and objects. Main contradiction of structural adjustments mechanism is the inadequacy between the structure of production and consumption. Partial solution of this contradiction is made thru redistribution of resources among industries of the economy. For successful structural transformation economic entities should follow the structural adjustments mechanism rather than resist it.

Реалізація структурних зрушень в економіці, як і в інших системах, що здатні до самоорганізації, відбувається через механізм, який представляє собою "систему організації системи" [1]. В сучасній науковій літературі досліджено окремі види економічних механізмів – механізм господарювання, ринковий механізм ціноутворення тощо. Однак, в силу особливості структурних зрушень в умовах перехідної економіки та актуальності даної проблеми для економіки України потребує додаткового вивчення механізм зміни в якісних зв'язках між різними видами структури економічної системи.

Під механізмом структурних зрушень в загальному значенні ми розуміємо взаємодію елементів певної структури, за допомогою якої відбуваються структурні зрушення. Використовуючи такий підхід до економічної системи механізм структурних зрушень можна визначити як механізм узгодження зрушень в структурі виробництва та споживання, в структурі розподілу факторів виробництва і в структурі потреб.

Як і будь-який інший економічний механізм, механізм структурних зрушень складається з суб'єктів, об'єктів та їх взаємодії. Суб'єктами структурних зрушень є суб'єкти господарювання на різних рівнях економічної системи: індивіди, домогосподарства, фірми, галузі, регіони, держави та національні господарства в рамках світогосподарських відносин. Виходячи з того, що структурне зрушення це переважно категорія макрорівня, індивіди, домогосподарства та фірми агрегуються в рамках національного та світового господарства. Об'єктами структурних зрушень є різні елементи економічної системи, що складають ті чи інші економічні пропорції і мають кількісну та якісну визначеність на макрорівні. Це можуть бути окремі категорії населення з певним рівнем доходу, елементи сукупного попиту та пропозиції, виробничі одиниці, класифіковані за формами власності, об'єму виробленої продукції, галузевою приналежністю тощо.

Механізм структурних зрушень охоплює основні елементи продуктивних сил та виробничих відносин. На нашу думку, можна виділити два рівня механізму структурних зрушень: поверховий – він найбільш рухливий і піддається впливу несуттєвих факторів, в тому числі випадкових; та глибинний – відображає вплив змін в структурі потреб на структуру економічної системи.

Поверховий рівень механізму структурних зрушень охоплює пласт організаційно-економічних відносин, так званий механізм господарювання. Це і є та видима оболонка, в якій здійснюються глибинні соціально-економічні структурні зрушення, що супроводжуються змінами потреб, за якими стоять відповідні економічні інтереси суб'єктів господарювання.

Через механізм господарювання суспільство впливає на структуру економіки, приводячи таким чином організацію суспільного поділу праці, спеціалізацію, форми госпо-

дарських зв'язків у відповідність з новим рівнем розвитку продуктивних сил та системи потреб членів суспільства.

Структурні зміни в економічній системі починаються зі зміни організаційно-економічних відносин, кількісної та технологічної взаємозалежності між основними засобами, робочою силою тощо. Однак не всі структурні зміни ведуть до глибинних зрушень у економічних взаємозалежностях та незворотних змін в структурі потреб. Поверхові коливання є зворотними, тоді як глибинні являють собою певні ключові моменти в історичному розвитку економіки. В кінцевому підсумку можна говорити лише про прискорення або гальмування в розвитку структури економіки, про відхилення від прогресивної траєкторії, про ті чи інші структурні деформації, але не про вибір загально-історичного шляху структурної еволюції, який визначається не економістами або політиками, а всім пройденим шляхом розвитку людства.

Дослідження функціонування механізму структурних зрушень в економіці ми будемо робити ґрунтуючись на наступних передумовах.

- ✓ в умовах товарного виробництва механізм структурних зрушень має вартісний характер;
- ✓ зміни в структурі потреб повинні відповідати по вартісній та натурально-речовій формі змінам у структурі виробничих ресурсів, а зміни в структурі споживання (у тому числі виробничого) – змінам у структурі виробництва.

Виходячи з вищевказаного, механізм структурних зрушень в економіці є перш за все вартісним механізмом вирішення їх основного протиріччя (нерівномірна динаміка розвитку різних видів структури економіки). Дане протиріччя може вирішуватися двоюко:

- ✓ через розподіл та перерозподіл наявних виробничих ресурсів у відповідності зі змінами в структурі потреб;
- ✓ через формування структури потреб, що відповідає наявному або планованому розміщенню виробничих ресурсів.

Не дивлячись на те, що з розвитком засобів масової інформації, системи маркетингу та реклами, все більшого значення набуває другий спосіб вирішення основного протиріччя, він є тільки доповнюючим до першого так як не може існувати окремо від змін у розподілі виробничих ресурсів.

Об'єднуючими ланками механізму вирішення протиріччя між змінами в структурі потреб та виробничих ресурсів є відносини розподілу та обміну. Основою механізму виступає процес розподілу та перерозподілу (обміну) засобів виробництва, робочої сили та грошей між сферами та галузями економіки. Даний вид розподілу складає одну з невід'ємних сторін поділу праці. К. Маркс писав, що вкладення капіталу в ту чи іншу сферу виробництва, кількості, в яких весь капітал суспільства

розподіляється між різними галузями і, нарешті, відношення в якому він переходить з однієї сфери виробництва до іншої – все це визначається змінним відношенням, в якому суспільство має потребу у продуктах цих сфер виробництва [2].

Структурні зрушення безпосередньо пов'язані основними потоками капіталу в економіці, їх припливами, відпливами та розподілом між суб'єктами та об'єктами цих зрушень. В умовах обмеженості ресурсів притік капіталу в певну сферу економіки спричинює відповідне обернене зрушення в структурі економіки через вплив цієї ж кількості капіталу з інших сфер. Так, зростання виробництва в галузях, що отримали притік інвестицій супроводжується зменшенням обсягу виробництва у недоінвестованих галузях.

Функціонування механізму структурних зрушень в економіці відбувається аналогічно роботі механізму середнього прибутку, про який Д. Рікардо зазначав: "З підвищенням, або з падінням цін прибуток зростає або зменшується нижче загального рівня. І приплив і відплив капіталу з галузі, де сталася така зміна, то стимулюється то пригноблюється. Якщо кожен може використовувати свій капітал як завгодно, то він, звісно, не буде задоволений прибутком у 10%, якщо вклавши свій капітал у іншу галузь він отримає 15%. Це нестримне бажання всіх капіталістів лишати менш прибуткову справу заради більш прибуткової створює сильну тенденцію щодо приведення прибутку до однієї норми, або встановлення такої пропорції, яка за розрахунками зацікавлених сторін вирівнює дійсні або уявні переваги одних перед іншими" [3]. Зрушення в структурі розподілу капіталу між сферами та галузями виробництва обумовлюючи зміни пропорцій, в яких вони вступають в утворенні середньої норми рентабельності, зумовлює структурні зрушення в економіці.

Відмінність механізму структурних зрушень від механізму середньої норми рентабельності полягає в тому, що спонукальним мотивом дії економічних суб'єктів щодо перерозподілу ресурсів між окремими елементами господарської структури, є не тільки бажання отримувати найвищу норму рентабельності на вкладений капітал, а і весь комплекс економічних потреб, що є вираженням певних інтересів. На рівні індивідів це може бути бажання до особистого збагачення, на рівні домашніх господарств – збільшення частки доходу, що йде на споживання або заощадження, на рівні підприємства – максимізація прибутку, на рівні держави та національного господарства – забезпечення стійкого економічного розвитку тощо.

Таким чином, основне протиріччя структурних зрушень в економіці набуває особливої форми внутрішнього протиріччя їх механізму. Нові потреби детермінують зміни в структурі розподілу виробничих ресурсів, однак самі по собі ці зміни не можуть відбутися без припливу ресурсів у розвиток відповідних структурних зрушень. Звідси, внутрішнім протиріччям механізму структурних зрушень в економіці є протиріччя між змінами в структурі потреб та наявністю у суб'єктів структурних зрушень ресурсів необхідних для здійснення відповідних змін в розподілі виробничих ресурсів між галузями економіки.

За рахунок припливу ресурсів до певних елементів структури економіки відбувається залучення додаткових ресурсів у розвиток того чи іншого структурного зрушення. Так, зрушення в структурі платоспроможного попиту на певний товар є ніщо інше, як залучення у процес споживання відповідного продукту нових суб'єктів господарювання та виробничих ресурсів, що є у їхньому розпорядженні. Вартісний приріст структурного зрушення попиту на певний товар при незмінній масі

грошей в обігу одночасно означає зменшення зрушень в структурі платіжного попиту на інші товари (в першу чергу товарів-замінників та доповнювачів).

Механізм структурних зрушень в економіці є одночасно механізмом перерозподілу вартості між зрушеннями з різною якістю та напрямком. Виходячи із закону граничної корисності, можна зробити висновок, що з розвитком структурного зрушення в економіці гранична корисність кожної нової залученої одиниці вартості зменшується по мірі входження структурного зрушення з фази зародження у фазу росту. В кінцевому підсумку гранична корисність одиниці припливу капіталу стає рівною нулю і структурне зрушення затухає. Так, у нашому прикладі структурного зрушення у бік збільшення попиту на певний товар гранична корисність кожної наступної залученої одиниці вартості у короткостроковому періоді спадає по мірі росту його ціни в результаті перевищення пропозиції платоспроможним попитом. Те ж саме стосується структурного зрушення у бік зростання частки продукції певного підприємства у загальному обсязі виробництва. Гранична корисність капітальних вкладень у короткостроковому періоді зменшується через дію закону спадної віддачі і відповідне зрушення затухає.

У зв'язку із вартісним характером механізму структурних зрушень в економіці виникає питання про початкові капітальні вкладення, що здатні ініціювати те чи інше структурне зрушення. Очевидно, що дана величина має бути рівна граничній корисності першої одиниці капітальних вкладень у розвиток структурного зрушення в економіці і залежить від ряду факторів: наявності у суб'єктів господарювання відповідних інтересів, потреб та ресурсів певного матеріально-технічного і технологічного рівня.

Питання про початкові капітальні вкладення капіталу, що здатні ініціювати прогресивні структурні зрушення є особливо важливим для сучасного етапу розвитку економіки України, яка потребує суттєвої структурної перебудови. Яку ціну необхідно заплатити суб'єктам господарювання в процесі ініціювання прогресивних структурних зрушень в економіці України? Відповідь на це питання потребує проведення додаткових досліджень.

Конкретизуючи визначення механізму структурних зрушень в економіці необхідно додати, що він пов'язаний не тільки з основним протиріччям структурних зрушень, а з усією системою їх протиріч: з вихідним (протиріччя між динамікою окремих елементів у структурі потреб), а також з похідними протиріччями (між зрушеннями у натурально-речовій та вартісній структурі економіки, між різнонаправленими зрушеннями в рамках однієї структури, між внутрішніми та зовнішніми зрушеннями).

При вирішенні протиріччя між зрушеннями у натурально-речовій та вартісній структурі економіки механізм структурних зрушень покликаний забезпечити динамічну відповідність між змінами даних структур. Вартісна структура економіки є більш динамічною через те, що грошовий капітал набуває самостійної форми руху зазвичай відірваної від реального капіталу. Функціонування механізму структурних зрушень у такому випадку зводиться до узгодження основних натурально-речових та вартісних потоків в економіці.

На основі механізму розподілу капіталу між різними структурними зрушеннями можна стверджувати наявність рівноваги у розвитку структурних елементів у відносно замкненій економічній системі, що обумовлений процесом припливу капіталу в одну сферу та його відпливу з іншої. Даний процес є найпростішим коливальним явищем, за допомогою якого підтримується рівновага в економічній структурі. На подібних процесах у більш загальному розумінні ґрунтується закон збереження економічної структури. Поки внутрішнє протиріч-

ча у відносно замкненій економічній системі менше їх протиріччя зі зрушеннями в структурі більш високого порядку – до тих пір дана структура може розглядатися як єдине ціле та відтворювати властиві їй структурні зрушення та взаємодію між ними. Вказана закономірність рівноваги структурних зрушень у відносно замкнених системах може слугувати одним з пояснень циклічності розвитку економіки поруч з інноваційною, організаційною та іншими теоріями.

В результаті вказане протиріччя може вирішуватися в декількох формах. По-перше, це асиміляція - поглинання одним видом структурних елементів іншого. Прикладом може бути зростання попиту на той чи інший товар або послугу внаслідок того, що вони за своїми споживчими властивостями є кращими ніж їх заміники (сьогодні вже ніхто не користується друкарськими машинками, а їм на заміну прийшли більш зручні у використанні персональні комп'ютери). Другою формою вирішення цього протиріччя є доповнення, тобто розширення меж економічної структури за рахунок залучення активним зрушенням раніше індиферентних елементів при збереженні направленості протилежного зрушення, але зменшення його питомої ваги у загальному результаті. Наприклад, частка сільського господарства в структурі економіки США з 1950 по 2003 рік зменшилася з 8,3 % до 0,8 % при середньорічному темпі зростання обсягу виробництва в ньому за цей період на рівні 0,7 %, а в цілому по економіці – 3,2 % [4].

В третьому випадку вирішення протиріччя різнонаправлених структурних зрушень протікає у вигляді витіснення протилежних основному структурних зрушень. У подібній ситуації структурні зрушення є не тільки протилежними, але і антагоністичними. Вони стосуються самого виживання суб'єктів господарювання, що задіяні в них. Тут виникає звуження границь структури економіки, коли збільшення життєвого простору одних елементів зрушення веде до його зниження в інших. В результаті подібного зіткнення елементів взаємодіючих зрушень не обов'язково хтось перемаже. Можливі різного роду деформації та виникнення абсолютно нових структурних тенденцій, які на початку не були властиві взаємодіючим зрушенням в структурі економіки. Прикладом можуть бути структурні зрушення в економіці України з 1990 року, пов'язані із зменшенням частки в структурі економіки машинобудування (з 30 % у 1990 році до 12-13 % у 2007-2008 рр.) [5] та зростання частки сировинних експорторієнтованих галузей (частка чорної металургії та металобробки у 2007 році складає 26,8 % від промислового виробництва та близько 30 % від загального обсягу експорту товарів та послуг) [6] при скороченні обсягів валового внутрішнього продукту (ВВП) в цілому по економіці (в 2008 році досягнуто обсягу ВВП, що складає 69 % від обсягу ВВП 1990 року) [7].

Функціонування механізму структурних зрушень в економіці може бути представлене в залежності від форми вирішення протиріччя між різнонаправленими зрушеннями в межах певної економічної системи як проникнення капіталу у сусідні структурні сфери (реінвестування прибутку отриманого в галузі виробництва друкарських машинок у галузь виробництва персональних комп'ютерів) – у випадку асиміляції, фінансова взаємодопомога (підтримання величини інвестицій в сільське господарство на такому рівні, що забезпечує розширене відтворення та отримання нормальної норми віддачі на вкладений капітал, і переведення надлишкових інвестиційних ресурсів у інші галузі) – у випадку доповнення та фінансовий тиск ("проїдання" основного капіталу машинобудування та його переведення у сировинні експорторієнтовані галузі економіки) – у випадку витіснення.

Перші два випадки можна розглядати як конструктивну синергетику, а третій - як деструктивну ентропію.

Послаблення вказаних протиріч структурних зрушень може бути досягнуто на основі цілісної системи перерозподілу ресурсів із сфер, розвиток яких не відповідає критеріям ефективності економічної структури та загальному показнику якості структурних зрушень, до сфер, розвиток яких являє собою прогресивне зрушення в структурі економічної системи.

Внутрішні протиріччя механізму структурних зрушень в економіці виражають невідповідність між його об'єкними та суб'єкними елементами:

✓ суб'єктні – пов'язані із суб'єктами здійснення структурних зрушень. Сюди можна віднести як самих господарюючих суб'єктів, так і їх діяльність в плані здійснення структурних зрушень;

✓ об'єктні – сукупність матеріальних елементів економічної структури, на яких направлені дії суб'єктів і елементів, за допомогою яких суб'єкти господарювання здійснюють структурні зрушення.

Обидві групи цих елементів знаходяться у суперечливій залежності. На нашу думку, протиріччя механізму структурних зрушень вирішується у взаємодії його суб'єктно-об'єктних елементів. Суб'єктні елементи структурних зрушень впливаючи на об'єктні за допомогою різних інструментів в межах певної стратегії, здійснюють ті чи інші вкладення ресурсів, чим приводять структуру виробництва (розподілу обміну та споживання) у відповідність зі структурою своїх потреб.

В залежності від способу взаємодії суб'єктних та об'єктних елементів даного механізму можна виділити два його типи: адміністративно-командний та ринковий. В умовах товарного виробництва процес перерозподілу ресурсів у відповідності з потребами та технологічними зрушеннями опосередковується ринковим механізмом, який в сучасних умовах регулюється у більшій чи меншій мірі державною політикою. Поряд з цим, важливим регулятором економічних пропорцій є закони вартості, попиту та пропозиції. Вони визначають напрямки структурних зрушень через зміни вартісних та цінових пропорцій суспільного виробництва. Швидкість структурних зрушень в умовах товарного виробництва залежить від дії цих законів, тобто від того, наскільки швидко ринкова ситуація реагує на зміни суспільних потреб, умов виробництва і навпаки.

Рівновага між структурою виробничої бази та структурою змінного попиту в умовах ринкового господарства досягається через збереження надлишку виробничих потужностей над поточними потребами, в тому числі за рахунок сектору гнучких малих підприємств.

В адміністративно-командній економіці більшість з перелічених функцій (механізм ціноутворення, розподілу ресурсів між галузями тощо) бере на себе держава у вигляді тих чи інших управлінських органів.

В залежності від того, який механізм структурних зрушень домінує у певному проміжку часу, та чи інша причина відіграє основну роль у структуруванні економіки. Так, в умовах ринкового механізму активно проявляється така причина як економічні цикли; в умовах адміністративно-командного - домінує економічна політика держави.

Необхідно відмітити, що механізм структурних зрушень не є чітко детермінованим. Скоріше він складається як стохастична середня з цілого комплексу вірогідних причин, з яких лише декілька, на наш погляд найбільш суттєвих, знайшли відображення в даній роботі.

Аналіз показав, що в умовах перехідного періоду, коли збільшується вплив суб'єктивних (позаекономічних) факторів, протиріччя механізму структурних зрушень в економіці доповнюється видозміненою взаємодією суб'єктних та об'єктних елементів, яка надає спе-

цифічну форму даному механізму. На нашу думку тут виникає особливий тип механізму структурних зрушень, що притаманний перехідному стану економіки. Він характеризується порушенням зв'язків між суб'єктивними та об'єктивними елементами, так як в перехідній економіці не існує сформованих інститутів. Зазвичай, у господарюючих суб'єктів відсутні ресурси, стратегія та інструменти структурних зрушень. Таким чином система протиріч структурних зрушень в економіці доповнюється та посилюється протиріччям об'єктивної та суб'єктивної основи механізму структурних зрушень.

В житті реальна взаємодія даних основ є складнішою ніж прямолінійна протилежність, так як у чистому вигляді не може існувати об'єктивних або суб'єктивних економічних відносин. Тим не менше обидві виділенні нами основи мають достатню самостійність і тому можуть розглядатися в якості протилежностей, взаємодія між якими стає джерелом руху і розвитку структури економіки в перехідний період.

Не дивлячись на те, що однією зі сторін протиріччя є суб'єктивна сторона, в цілому протиріччя є об'єктивним, як об'єктивними є економічні відносини між суб'єктами. Відмічене нами протиріччя вирішується природним чином лише в тому випадку, коли існує тісний зв'язок між об'єктивною та суб'єктивною стороною механізму структурних зрушень і загострюється, коли цей зв'язок слабкий або відсутній. Це можна описати наступним чином: кожна стадія розвитку матеріального базису суспільства потребує відповідної економічної та соціальної структури, а перехідний період характеризується нестабільністю та нестійкістю цих структур. Сам механізм структурних зрушень не є сформованим.

Вищезазначене дозволяє зробити наступні висновки:

1. Якщо суспільство або його частина адекватно відображають об'єктивні тенденції еволюції структури економіки та створюють всі умови для їх розвитку, то протиріччя об'єктивної та суб'єктивної основи поступово послаблюється. У випадку, коли через певні причини цього не відбувається, протиріччя загострюється. Якщо діяльність господарських суб'єктів спирається на об'єктивні закони, то вона прискорює рух структурних зрушень в прогресивному напрямку; якщо вона спрямована проти об'єктивного економічного розвитку, тоді вона виступає у якості його стримувача і призводить до консервації відсталих структурних елементів, посилює негативні тенденції розвитку структури економіки.

2. Структура як філософська категорія є консервативною частиною явища або процесу, тим скелетом на якому тримаються його найбільш рухомі елементи. Інерція старої структури величезна, ось чому для її зміни дії економічних суб'єктів повинні мати потужний потенціал трансформації та сильну мотивацію. Та для успішної структурної трансформації економічної системи цього все одно замало. Необхідно врахувати особливості об'єктивного механізму структурних зрушень, щоб своїми діями не протистояти йому, а навпаки використовувати його дію.

1. Осипов Ю.М. Опыт философии хозяйства. – М., 1990. – С. 144–145.
2. Архив Маркса и Энгельса. Т. II (VII). – М., 1933. – С. 75, 77.
3. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения // Антология экономической классики. – М., 1993. – С. 446.
4. Давыдов А.Ю. Особенности роста американской экономики в эпоху глобализации. Серия "Научные доклады: независимый экономический анализ", № 177. – М.: Московский общественный научный фонд; Институт США и Канады РАН, 2006. – С. 34, 37.
5. Розраховано за даними статистичних щорічників України за 2001, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008 роки.
6. Там само.
7. Там само.

Надійшла до редколегії 18.09.2009

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІКА

Випуск 115

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець *Д. Ананьївський*

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л. Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 234 31 28

Підписано до друку 30.11.09. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 168. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 7,78. Обл.-вид. арк. 10. Зам. № 29-5030.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 239 31 28
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua